ներ ունեցող երկրների հետ Հայաստանը ևս ընդգրկվել էր նոր ազդեցությունների ոլորտը։ Ուստի կարելի է ենթադրել, որ մշակույթի՝ մեր նկատած ընդհանրությունն ամենուրեք բխում էր ժամանակի ոգուց ու վերնախավի պահանջներից։

Ա. ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ

ԴՎԻՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԹԱՂԱՄԱՍԻ IX ԴԱՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿ ԽԵՑԵՂԵՆԸ

Դվինի IX դարի հասարակ խեցեղենի քննությունը կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում Հայաստանի միջնադարյան խեցեղենի ուսումնասիրության բնագավառում, քանի որ հիշյալ ժամանակաշրջանը անցման օղակ է այս և նախորդ ժամանակաշրջանների միջև։ Այդ անցման առանձնահատկությունները դիտելու համար անհրաժեշտ է հայացք ձգել նախորդ դարաշրջանների խեցեղենի արտադրության բնույթի վրա։

Խեցեղենի արտադրության տեխնիկան, ինչպես ցույց են տալիս Գառնիից, Արմավիրից, Արտաշատից և այլ հնավայրերից գտնված նյութերը, սկսած վաղ հայկական ժամանակաշրջանից մինչև III—IV դդ., գտնվում էր բարձր մակարդակի վրա, չնայած իր բնույթով անընդհատ փոխվում էր։ Սակայն IV դարից սկսած անոթների պատրաստման տեխնիկան նկատելի կերպով հետադիմեց, որն արտահայտվեց անոթների ավելի հասարակ ձևերի պատրաստումով (լայնավիզ սափորներ, ձեռքով սարքված կրճուճների ու այլ անոթների քանակի աճ և այլն)։ Վաղ միջնադարը նախորդ շրջանի հետ համեմատած աչքի է ընկնում խեցեղեն անոթների պատրաստման, դրանց ձևերի ավելի մեծ անկումով, որն արտահայտվում էր ցածրորակ նավերի օգտագործմամբ, հասարակ ձևերի ավելացմամբ, ինչպես նաև անոթների արտաքին ձևերի փոփոխմամբ։ Արհեստային արտադրության մեջ կատարվող այս կտրուկ փոփոխությունները կարելի է բացատրել միայն արտադրական հին հարաբերությունների և քաղաքների անկումով, արհեստավորական կենտրոնների տեղափոխմամբ քաղաքներից՝ ավանները, ամրոցները, իսկ հետագայում՝ արաբական գերիշխանությամբ։

VIII դարի վերջից սկսած խեցեղենի արտադրության մեջ զգալի աշխուժացում է նկատվում։ Առաջին հերթին այն արտահայտվում է ջնարակի լայն կիրառմամբ, որը հեղաշրջում էր խեցեղենի արտադրության բնագավառում։ Երևան է գալիս կավե անոթների ստանդարտիզացիան, որն արդեն մասսայական արտադրության սկիզբ էր նշանակում։ Որոշակի փոփոխություններ են նկատվում անոթների ձևերի մեջ։ Եթե կարասները և կճուճները հիմնականում փոփոխության չեն ենթարկվում, ապա սափորների և քրեղանների ձևերի մեջ այդ անցումները շատ զգալի են։ Դրեթե անհետանում են տանձաձև իրանով և լայն հատակով սափորները, որոնց փոխարինում են կլոր, քիչ երկարավուն իրանով անոթները։ Փոխվում է նաև կանթերի ձևը. եթե նախորդ ժամանակաշրջանի կանթերն իրենց ձևով և միացման եղանակով որոշ աղերսներ ունեին անտիկ շրջանի խեցեղեն անոթների կանթերի հետ, ապա այստեղ արդեն միացումները բոլորովին այլ կերպ են կատարվում։ Քրեղանների ձևերը հատկապես ցայտուն երևան են գալիս ջնարակած անոթների մեջ։ Բոլորովին նոր տիպ են օգակավոր նստուկով, թեք բարձր պատերով և դեպի ներս ծալված պսակով թասերը, թեև դրանց նախատիպերը հայտնի են Արտաշատի I—II դդ. շերտերից։ Նկատելի փոփոխություն է զգացվում անոթների արտաքին հարդարանքում։

Դվինի կենտրոնական թաղամասի 1964—1973 թթ. պեղումների ժամանակ գտնված IX դարի խեցեղենը խիստ հետաքրքրական է։ Այն գտնվել է արաբական դրամներով և հարակից այլ նյութերով լավ թվագրվող շերտում։ Անոթների մեծ մասը դուրս է եկել պեղվող շինության մեջ մտնող մեծ հորերից[1]։ Ըստ ձևերի և կիրառման հնարավորությունների այդ խեցեղենը կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

Լայնաբերան կժեր.—Գտնվել է 6 հատ (բեկորներով), որից երկուսը շինության տնտեսական սենյակներից մեկում (2305/127, 128*), պատերից թափված քարերի տակ (աղ. II, 1)։ Հավանաբար այդ անոթներում սննդամթերք է պահվել (պահպանվել են մնացորդները)։ Կժերը պատրաստված են մանրահատիկ դեղնավուն կավից, ունեն ձվաձև, երբեմն կլոր իրան (բարձրը՝ 50—55 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 12—16 սմ. բերանի բացվածքը՝ 9—12 սմ)։ Վիզը հա-

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1969, № 4, էջ 75—82։

* Այստեղ և հետագայում տրված են Հայաստանի պատմության թանգարանի կոլեկցիոն համարները։

մեմատաբար կարճ է։ Կտրվածքում տափակ կանթերը մի կողմից հենվում են իրանի ուսին, մյուս կողմից՝ անմիջապես միանում պսակին։ Վիզը պատրաստելու ժամանակ ձևավորել են նաև բերանը, որի երկու կողմից մատով սեղմելու հետևանքով ստացել են եռատերև տեսք, ավելի շուտ առջևի մասը ծորականման հատված է։ Անմիջապես պսակի տակով անցնում է խոր ակոս, որը պսակին կրկնակի բնույթ է տալիս։ Կժերից մի քանիսը զերազանցապես իրանի վերին մասում ունեն զարդեր (սանրի օգնությամբ արված շրջանաձև և ալիքաձև), որոնք, սակայն, բնորոշ չեն նման անոթներին։

Նշենք, որ կժերի այս ձևերը բավականին կայուն են եղել և պահպանվել են հետագա դարերում։ Դվինի X—XIII դդ. շերտերում մենք ունենք այս տիպի անոթների ամբողջական օրինակներ, սակայն նրանց մեծ մասի բերանները կլոր են։ Ակոսավոր պսակով կժեր հայտնի են նաև Որոտնավանքից, թվագրվում են X դարի վերջով և XI դ. սկզբով[2]։ Նման տիպի շատ անոթներ հայտնի են նաև անտիկ շրջանից։ Մասսիվ կանթով մի մեծ կժի բերանի մաս է գտնվել 1970 թ. Արտաշատի (Խոր-Վիրապ) հարավային բլրի վրա (պատահական), որը թվագրվում է I—IV դարերով։

Սափորներ.— Հիմնականում դուրս են եկել 1965 թ., σ—19 քառակուսու մեծ հորից։ Իրենց ձևերով դրանք միօրինակ են։ Սափորները պատրաստված են դեղնավուն մանրահատիկ մաքուր կավից։ Թրծումը կատարվել է համահավասար, որի հետևանքով կտրվածքում թրծման շերտերը շատ թույլ են նշմարվում։ Անոթների արտաքին մակերեսը հարթ է. մի մասի մոտ այն փայլեցրած տեսք ունի։ Սափորների հատակները զերազանցապես հարթ են, ուղիղ կտրված։ Իրանները ուռուցիկ են, քիչ ձգված ստորին և վերին մասերում։ Վզերը համեմատաբար լայն են և կարճ։ Պսակները երկու տիպի են՝ ուղիղ կտրված և ակոսավոր (հաստացված կրկնակի գծով)։ Սափորներից երկուսն ունեն երեքնուկաձև պսակ։ Կանթերը կտրվածքում ձվաձև են, մի կողմից միանում են ուղղակի պսակին, իսկ այնուհետև զրեթե ուղիղ անկյան տակ իջնում են և մյուս ծայրով հենվում իրանի վերին մասին (աղ. I, 1, 3)։

Սափորները պատրաստված են մեծ վարպետությամբ։ Անոթների տարբեր մասերի հարաբերությունները նույնն են, որը ցույց է տալիս նրանց մեկ արհեստավորի կամ մեկ արհեստանոցի արտադրանք լինելը։ Սափորների տարբեր մասերի մանրակրկիտ չափումները տալիս են հետևյալ պատկերը. պսակի տրամագծի հարաբերությունը իրանի ամենալայն մասի տրամագծի հետ կազմում է 1:2,5, պսակի տրամագծի հարաբերությունը հատակի տրամագծի հետ՝ 1:1,3։ Շատ կարևոր է սափորի ողջ բարձրության հարաբերությունը վզի բարձրությանը՝ 1:0,38։ Ստացված թվական տվյալները մեծ կարևորություն են ներկայացնում առանձին բեկորներով անոթների ձևերը վերականգնելու համար։ Այս ձևով կարելի է որոշակի նշել IX դարի անոթների բնութագրական կողմերը և թվագրության հարցերում պակաս սխալներ թույլ տալ։ Պեղումների ժամանակ գտնվել են մոտ երկու տասնյակ ամբողջական սափորներ։ Միաժամանակ հայտնաբերվել են մոտ 100 սափորի պրոֆիլավորված մասեր (պսակներ, վզեր, հատակներ, կանթեր և այլն։ Մի մասը պահվում է Դվինի հնագիտական բաղայում)։ Սափորների զարդերը հիմնականում արված են սանրի օգնությամբ, անցնում են իրանի վերին մասով, վզի հետ կանթի միացման տեղից քիչ ներքև։ Զարդերի մի մասը շրջանաձև 3—4 շարք ակոսներ են։ Վզերը գուրկ են նախշազարդումից, եթե չհաշվենք այն ակոսները, որոնք արվել են դուրգը պտտելու ժամանակ անոթի վիզը ձևավորվելիս (բարձր.՝ 29—32 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 9—11,5 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 7—8 սմ)։ Սափորների այս խումբը իր արտաքին ձևերով և մշակմամբ բնորոշ է Անդրկովկասի խեցեղեն արտադրանքին։ Նույնանման սափորներ հանդիպում են Օրեն-Կալայի և Թբիլիսիի[3] IX դարի շերտերում։ Այս խմբից առանձնանում են երկու անոթներ, որոնցից մեկը (2326/76) ունի երեքնուկաձև պսակ (թերի է) և սլացիկ իրան։ Իրանի ամբողջ մակերեսը ծածկված է շրջանաձև անցնող խիտ ակոսներով, որոնց վերին մասում արված է ալիքաձև դեպի ներքև ձգվող զարդ։ Սափորը պատրաստված է դեղնավուն մանրահատիկ կավից և թրծված է մեծ հմտությամբ։ Մյուսը՝ փոքրիկ, դեղնավուն, նուրբ պատրաստված սափոր է (գտնվում է Դվինի հնագիտական բաղայում), ունի նեղ երկար վիզ, դուրս փռվող պսակով (աղ. I, 5)։ Սափորի իրանը խոր լայն ակոսով բաժանված է երկու մասի. վերին մասում մեծ վարպետությամբ շուրջանակի արված են ալիքավոր և զիգզագաձև զարդեր, իսկ ստորին մասի կեսը

2 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1967, № 4, տախտ. II, 2. 5։

3 А. Л. Якобсон, Археологические исследования на городище Орен-Кала в 1957 г., Материалы и исследования по археологии СССР (МИА), № 133, 1965, էջ 13, նկ. 4, ი. გზელიშვილი, ო. ტყეშელიშვილი, თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები, თბილისი, 1961, աղ 19։

զարդարված է շրջանաձև անցնող նեղ ակոսներով (շուրջ երեք տասնյակ)։ Պետք է ասել, որ նման զարդամոտիվը բնորոշ չի եղել հայկական միջնադարյան խեցեղենի զարդարվեստին։ Այն դրեթե չի հանդիպում նաև ավելի վաղ շրջանում։ Նույն տիպի սափորներ հանդիպում են Վրաստանում, առավելապես միջնադարյան շերտերում։

1970 թ. պեղումներից հայտնի են շեփորաձև վզով և ակոսավոր պսակով երկու սափորների շրթամասեր կանթերով, որոնք առաջին անգամ են հանդիպում IX դարի շերտում (աղ. 1, 2)։ Սափորներն ունեն անթերի կատարում, պատրաստված են մանրահատիկ զորշ կավից, փայլեցված են։ Կանթը միացված է քիչ կորությամբ (մեկինը կոտրված է) և իր ձևով հիշեցնում է անտիկ շրջանի նույնատիպ անոթների կանթերը։

Կճուճներ.— Կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված կճուճները բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ կանթով և անկանթ։ Այս ստորաբաժանումն ինքն իրեն արդարացնում է, քանի որ կանթերը, անկախ անոթների չափերից և ձևերից, միատիպ են, իսկ անկանթ անոթների մանրամասների ձևավորումը կատարված է միևնույն սկզբունքով։

Կանթով կճուճներն իրենց հերթին բաժանվում են՝ կիսակլոր կանթերով անոթների և ձևավոր՝ ալիքաձև ու ելուստաձև կանթերով (ունկերով) անոթների։

Կիսակլոր կանթերով կճուճները հավաքածուի մեջ ընդամենը չորսն են։ Նման կանթերով անոթների բեկորներ շատ են հայտնաբերվել (միայն 1965 թ. g—19 քառակուսու մեծ հորում՝ շուրջ երկու տասնյակ)։

Այս տիպի անոթների մեջ խիստ հետաքրքրական է կարմրավուն խեցի ունեցող, ձեռքով պատրաստված կճուճը, ուռուցիկ իրանով, համեմատաբար կարճ վզով։ Պսակը նեղ է և քիչ դուրս փռված (աղ. 1, 8)։ Հատակը հարթ է և ավելի լայն, քան բերանը։ Կավը խոշորահատիկ է, իսկ թրծումը կատարված է անբավարար, որը երևում է կոտրվածքում։ Անոթը կատարյալ է հարդարանքով և չափերի համամասնությամբ (պահպանվել է կճուճի մի կեսը, ուղղահայաց առանցքով)։ Կանթերը (մեկ զույգ) կտրվածքում տափակ են։ Ուսի վրայով շուրջանակի անցնում է լայն գոտի՝ երկրաչափական զարդով։ Վերջինս փորագիր է և կապված է իրար հատող շեղ գծերից, որի հետևանքով առաջացել են շեղանկյուններ և եռանկյուններ։ Ամբողջ զարդը վերին և ստորին կողմերից վերցրված է ակոսի մեջ, որի վրայով գնում են փորագիր ստորակետանման փոքր գծիկներ։ Կանթի վերին մասի միացման աջ կողմում արված է ներճկված կլոր փոսիկ, որը կարծես թե կապ չունի ընդհանուր հարդարանքի հետ։ Երկրորդ կանթը բացակայում է (բարձր.՝ 26,5 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 15 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 13 սմ)։

Նույն խմբի մեջ է մտնում մի այլ կճուճ (պահպանվել է 1/3-ի չափով, հորիզոնական առանցքով դեպի վեր)։ Պատրաստված է դուրգի վրա, վիզը կարճ է, իսկ բերանը՝ լայն (20,5 սմ)։ Կանթն իր վրա երկու կողմից կրում է ակոսներ։ Իրանի հետ միացման տեղում կանթի ստորին մասից տարածվում են վերադիր ալիքաձև հավելվածներ։ Կճուճը ներկված է կարմիր գույնով, բայց ներկը հավասարաչափ չի տարածված։ Իրանի վերին մասով շուրջանակի գնում է նույն զարդադոտին, որը նկարագրվեց նախորդ անոթի կապակցությամբ։ Սակայն այստեղ զարդը կատարված է ոչ թե փորագրման եղանակով, այլ փայլեցումով։

Վերոհիշյալ երկու, գրեթե միանման անոթների առկայությունը (պահվում են Դվինի հնագիտական բազայում) հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ զարդարման այս ձևը միջնադարում երևան է գալիս IX դարում և կիրառվել է միայն կճուճների հարդարման համար։ Ամբողջ վաղ միջնադարում նման զարդեր չեն հանդիպում։ Այդ զարդը չի հանդիպում նաև հետագա դարերում, որն, ըստ երևույթին, կապվում է նրա սխեմատիկ բնույթի հետ և խեցեղենի արտադրության մեջ չի կիրառվել։ Հետևապես կարելի է ենթադրել, որ նման զարդամոտիվը բնորոշ է IX—X դարերին։

Պակաս հետաքրքրություն չեն ներկայացնում նաև փայլեցումով կատարված զարդերը։ Այս տեխնիկան հայտնի է շատ հնուց։ Միջին դարերում այն տարածված էր հատկապես վաղ ֆեոդալական ժամանակաշրջանում։ Այդպիսի զարդերով անոթներ հայտնի են Գառնիի V—VI դդ., Դվինի V—VIII դդ. շերտերում (տե՛ս 1964 թ. պեղումները, 2305/62 ամբողջական քրեղանը, որը հայտնաբերվել է Դվինի միջնաբերդի արևելյան լանջին, ներքուստ ամբողջովին պատած է փայլեցրած գծերով, որոնք արված են կարմիր գույնի ֆոնի վրա)։ Նման տիպի անոթներ կան նաև կենտրոնական թաղամասի հավաքածուում։ Սակայն IX—X դդ. այդ զարդանախշը ընդհանրապես դուրս է գալիս կիրառությունից։ Նման երևույթը մենք բացատրում ենք նաև այն հանգամանքով, որ IX—X դդ. արդեն խեցեղեն անոթների զարդարման մեջ լայն տարածում էր ստանում գաճը, որն ավելի ճոխ էր գեղարվեստական տեսակետից և հեշտ՝ աշխատանքային առումով։

Կիսակլոր կանթերով կճուճների մեծ մասի կանթերը անմիջապես միանում են բերանի պսակին և ուրկ են նախշազարդումից, իսկ

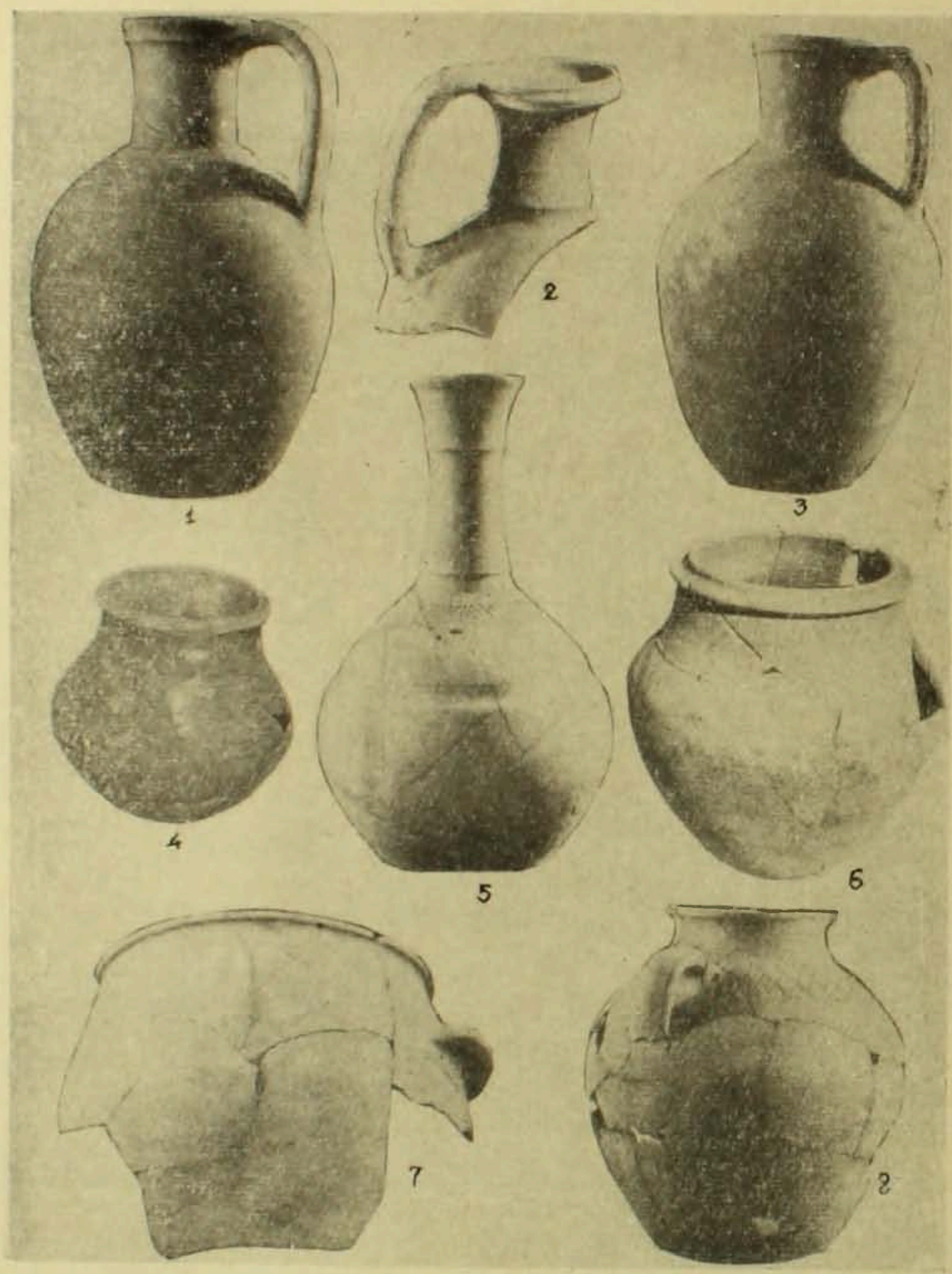

Աղյուսակ I

առանձին նմուշների վրա վերին մասում սուր կլոր գործիքով արված են զույգ շրջաններ։

Ուշադրության է արժանի 2305/96 կճուճի բեկորը, շրթի և վզի պահպանված մասով։ Կճուճը պատրաստված է ձեռքով, բաց կարմրավուն է և շատ վատ է թրծված։ Կճուճի բերանը նեղ է (9 սմ), ստորին պահպանված մասից երևում է, որ ունեցել է նեղ ու երկար իրան։ Անոթն ունի զույգ՝ կլոր հատվածքով փորր կանթեր, որոնք վերին մասում միացած են պսակին, իսկ վզի կենտրոնական մասում ունի երկու ելուստաձև կանթ, որոնք ըստ երևույթին դեկորատիվ նշանակություն ունեն։ Դվինի կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված նյութերի մեջ սա միակ դեպքն է, երբ երկու տիպի կանթեր հանդես են գալիս միասին։

Չևավոր կանթերով կճուճները բաժանվում են չորս ենթախմբի։ Առաջին ենթախմբի համար բնորոշ է 2326/83 անոթը, կարմրավուն, ձեռքով պատրաստված, հարթ հատակով և լայն բերանով (բարձր.՝ 16,8 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 10,5 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 17,1 սմ)։ Կճուճի իրանը ուռուցիկ է, վիզ գրեթե չունի, պսակը կլոր է, մոտ 60° տակ դուրս թեքված։ Որպես պարտադիր կանոն այս տիպի անոթները խիստ մրապատ են։ Կճուճն ունի չորս կանթ, երկուսը ուսի վրա (մեծ) և երկուսը՝ իրանի կենտրոնում (փոքր), հորիզոնական դիրքով կիսակլոր են։ Կանթի այս ձևերը շատ են հանդիպում հետագա դարերում, հատկապես խոհանոցային անոթների և մեծ կաթսաների վրա։ Նման կանթերը քիչ ավելի այլ մշակմամբ և ժամանակաշրջանով ավելի ուշ (X—XI դդ.) հանդիպում են Սյունիքում, Լեռնային Ղարաբաղի հուշարձաններում, Օրեն-Կալայում[4] և այլուր։ Դվինի միջնաբերդում ևս այդ տիպի կանթով կճուճներ են գտնվել, բայց քիչ քանակությամբ։ Կիրառական տեսակետից բացի դրանք հետաքրքիր են նրանով, որ մի տեսակ անցնում են կիսակլոր կանթից դեպի ձևավորը, ելուստաձևը։

Ականջաձև կանթերով (երկրորդ ենթախումբ) կճուճները հիմնականում երկու տիպի են՝ դուրգի վրա պատրաստված և ձեռքով։ Դուրգի վրա պատրաստված անոթները աչքի են ընկնում իրենց լավ մշակումով, կավի համեմատաբար լավ որակով։ Չափերն ավելի համամասն են, իսկ վզի, բերանի և պսակի ձևավորումը՝ կատարյալ։ Ձեռքով պատրաստված կճուճների արտաքին մակերեսներն անհարթ են, հատակները՝ կպցրած, բերանները՝ թերի մշակված։ Երկու տիպերն էլ կարմրավուն կավից են, խիստ մրապատ (կիրառական տեսակետից այս անոթներն առնչվում են առաջին խմբի հետ)։ Անոթները լայնաբերան են, ուռուցիկ իրանով և հարթ հատակով (աղ. II, 2)։ Այս տիպի կճուճների մոտ մի հետաքրքիր օրինաչափություն է նկատվում. դա բերանների տրամագծերի և անոթների բարձրությունների համապատասխանությունն է (բարձր.՝ 14—22,5 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 10,5—12 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 13,5—22,5 սմ)։ Կճուճներն ունեն պարզունակ զարդեր՝ շուրջանակի գնացող ակոսներ, ալիքաձև մի գծանի և, համեմատաբար շատ տարածված, փայտի սուր ծայրով սեղմված զարդեր, որոնք գերազանցապես անոթի ուսի վրայով են գնում։ Կճուճներից մեկի (2449/49) պսակի տակով սեղմումով արված ալիքաձև զարդ է գնում։ Կճուճների ունկավոր կանթերը դրված են իրանի ուռուցիկ մասում, ամրացված են հորիզոնական դիրքով և սեղմված են դեպի վեր։ Կանթերը ըստ երևույթին առաջացել են հորիզոնական գծով ամրացված կիսակլոր կանթերի անմիջական ազդեցության տակ։ Նման կանթերով անոթները հանդիպում են գերազանցապես IX—X դդ. շերտերում, ինչպես Դվինում, այնպես էլ Անդրկովկասի այլ հուշարձաններում։ Այս կանթերը Դվինում երևան են գալիս հավանաբար VII—VIII դդ.[5] և բավական լայն տարածում են ստանում IX դարում։

Երրորդ ենթախմբի կճուճներն իրենց արտաքին տեսքով նման են նախորդ անոթներին (բարձր.՝ 12,5—14 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 9—10,5 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 14—15 սմ), տարբերվում են միայն կանթերի ձևերով։ Այս խմբի համար բնորոշ են 2326/82 և 2449/51 կճուճները։ Երկուսն էլ պատրաստված են ձեռքով, կարմրավուն, խոշորահատիկ կավից և ունեն հորիզոնական դուրս ցցված պսակ և շատ կարճ վիզ։ Զարդերը պարզ են և կազմված են ուսի վրայով գնացող և վզի մասում առկա շուրջանակի ակոսներից (երկուսից չորս զույգ)։ Կանթերն ալիքաձև են և ականջաձև կանթերի ուղղակի հետևանք։ Նման կանթերով կճուճներ հանդիպում են Թբիլիսիի միջնադարյան շերտերում[6]։

Չորրորդ ենթախումբը կազմում են հորիզոնական և՝ ուղղահայաց ելուստաձև կանթերով կճուճները, որոնք իրենց ձևերով բազմազան են։ Ի տարբերություն նախորդ տիպերի, այս խմբի մեջ մտնող անոթներն ունեն կատարյալ

---

4 Г. М. Ахмедов, Неполивная керамика Орен-Кала, IX—XIII вв., МИА, № 67, 1959, էջ 188, աղ. I, 3։

5 Ա. Քալանթարյան, Դվինի նյութական մշակույթը V—VIII դդ., Երևան, 1970, աղ. XXVI, 1, 2, 4։

6 ი. გზელიშვილი, ო. ტყეშელიშვილი, նշվ. աշխ., աղ. 28, 182։

մշակում, կավը մանրահատիկ է և գերազանցապես դեղնավուն։ Անոթները պատրաստված են դուրդի վրա։

Ելուստաձև կանթերով կճուճների մեջ ուշագրավ է 2326/43 անոթը (աղ. II, 4)։ Այն համեմատարար փոքր է (բարձր.՝ 9 սմ, հատակի տրամ.՝ 6,6 սմ, բերանի տրամ.՝ 10,2 սմ), լայն բերանով և քիչ թեքությամբ իջնող պատերով, որը իրանի ստորին մասում կտրուկ անցում է կատարում դեպի հատակը։ Ունի նեղ, քիչ դեպի վեր բարձրացող պսակ։ Իրանի կենտրոնով անցնում է ալիքաձև զարդ, որը վերցված է երկու զույգ շուրջանակի դնացող ակոսների մեջ։ Կճուճն ունի չորս ելուստաձև կանթեր՝ երկուսը հորիզոնական, իսկ երկուսը ուղղահայաց դիրքով, որոնք սիմետրիկ կերպով դասավորված են կենտրոնական մասում։ Նման տիպի կճուճներ հայտնի են Մերձավոր Արևելքում՝ հատկապես Սամառայում և նույնպես թվագրվում են IX դարով[7]։ Նույն տիպի անոթներ, ըստ երևույթին, արտադրվել են նաև Միջին Ասիայում։ Ելուստաձև հորիզոնական կանթով, հարթ հատակով ուռուցիկ անոթներ հայտնի են Մերվում, որոնք նույնպես թվագրվում են IX դարով[8]։ Նման ձևերի լայն տարածումը խոսում է նրանց մասսայականության մասին։ Նույնատիպ կանթերով կճուճներ Դվինի կենտրոնական թաղամասում հայտնի են ևս մի քանի օրինակով։ 1965 թ. Ø—19 քառակուսու մեծ հորում հայտնաբերվեցին մի քանի բեկորներ, որոնց մեջ իր զարդարումով աչքի է ընկնում դեղնավուն մանրահատիկ կավից պատրաստված մի անոթի կեսը (անհամար, պահպանվում է Դվինի հնագիտական բաղայում)։ Կճուճն ունի քիչ ուռուցիկ իրան, մոտ 18 սմ բարձրություն։ Այստեղ ևս հորիզոնական և ուղղահայաց ելուստաձև կանթերը զուգորդում են մեկը մյուսին, միայն այն տարբերությամբ, որ կանթերը դրված են իրանի վերին մասում։ Կանթերի այս դիրքը բնորոշ է Սամառայի խեցեղենին։ Անոթի մակերևույթը փայլեցված է և կրում է մի քանի զույգ ակոսավոր, շուրջանակի դնացող զարդեր։ Կճուճն ունի փոքրիկ, դուրս թեքված, տափակ պսակ, դրա վերին մասում արված է ալիքաձև զարդ, որն ավելի է հարստացնում անոթի տեսքը (աղ. I, 7)։

Հետաքրքիր է նշել, որ ելուստաձև կանթ ունեցող անոթները իրենց վրա անպայման կրում են նաև այլ տիպի կանթեր, որոնք զուտ դեկորատիվ նշանակություն ունեն։ Այսպես, անոթներից մեկը (պահպանվել է վերին մասը, գտնվում է Դվինի հնագիտական բաղայում) իր ձևով և կավի որակով նման է նախորդ անոթին, կանթը ելուստաձև է, դրված անմիջապես պսակի վրա։ Անոթն ունի նաև երկու դեկորատիվ կանթեր, որոնք պսակի տակ են, վերադիր են, մատով սեղմված և ունեն ալիքաձև տեսք։ Նույնատիպ կանթերով մեկ այլ անոթի վրա միաժամանակ երկու կողմից ուռուցիկ զլանաձև ելուստներ կան։ Վերջին երեք անոթներն իրենց մշակմամբ, դույնով, կանթերի ձևով և զարդերով այնքան մոտ են կանգնած միմյանց, որ նրանց՝ միևնույն արհեստանոցի արտադրանք լինելը կասկածից վեր է։ Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ դրանք գտնվել են միևնույն տեղից և թվագրվում են IX դարով։

Ելուստաձև հորիզոնական և ուղղահայաց դիրքով կանթեր Դվինում հայտնի են ինչպես վաղ միջնադարում, այնպես էլ ավելի ուշ՝ XII—XIII դդ. նյութերի մեջ[9]։ Սակայն ավելի ուշ շրջանում դրանք սակավ են հանդիպում։ Պետք է ասել, որ XII—XIII դդ. նման կանթով անոթներն իրենց վրա կրում են բրոնզե կաթսաների ձևերի անմիջական ազդեցությունը։ Այդ տրադիցիան հավանաբար դալիս է շատ վաղ ժամանակներից։

Անոթների մյուս մեծ խումբը ներկայացված է սնկանք կնունեներով։ Դրանք տարբեր են իրենց չափերով և զարդամոտիվներով։ Այս տարբերություններով հանդերձ անոթներն ունեն որոշ ընդհանրություններ, մասնավորապես պըսակների ձևավորման մեջ։ Քննարկվող անկանթ կճուճների մեծ մասի պսակները եռաստիճան են և իրենց վրա կրում են փորագիր զարդեր։ Պետք է նշել, որ նման պսակներով անոթների բեկորներ շատ են հանդիպում Դվինի կենտրոնական թաղամասում, հատկապես IX դարի շերտերում։

1968 թ. Ա—21 քառակուսում, 2,0 մ խորության վրա հայտնաբերվեց մի մեծ կճուճ (բարձր.՝ 33 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 24 սմ, հատակի տրամ.՝ 25 սմ), ուղղահայաց կանգնած վիճակում, կիսով չափ թաղված գետնի մեջ, բերանը ծածկված ողորկ մարմարի տձև սալով։ Կճուճը պատրաստված է դեղնավուն կավից, շատ լավ մշակված է։ Ունի կլոր իրան, հարթ հատակ, համեմատարար երկար վիզ և լայն բերան։ Պըսակի միջին, ուռուցիկ մասում կան փայտով սեղմված զարդեր։ Վզի և իրանի միացման տեղում արված է ակոսավոր զարդ, իսկ իրանի

[7] F. Sarre. Die Ausgrabungen von Samarra, Band II. Die Keramik von Samarra, Berlin, 1925, էջ 21, նկ. 65։

[8] С. Б. Лунина, Гончарное производство в Мерве X—начала XIII вв., Труды Южно-Туркестанской археологической комплексной экспедиции, т. XI, Ашхабад, 1962, էջ 227, նկ. 7։

[9] Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, նկ. 174։

վերին մասով շուրջանակի անցնում է սանրի օգնությամբ արված նեղ ալիքաձև զարդամոտիվ, որը երկու կողմից վերցված է երեք շարք ակոսների մեջ։ Կճուճն օգտագործվել է մթերք պահելու համար։

Նույն տիպի պսակով՝ դեղնավուն մի կճուճ հայտնի է 1964 թ. e—19 քառակուսու հորից (2449/52)։ Այստեղ իրանը ավելի երկարավուն է, ունի հաղիվ նշմարվող լայն վիզ, բերանը ավելի լայն է, հատակը՝ հարթ (բարձր.՝ 22,5 սմ, բերանի տրամ.՝ 16,5 սմ, հատակի տրամ.՝ 10,5 սմ)։ Կճուճն իր զարդով, պատրաստման տեխնիկայով, ինչպես նաև չափերի համամասնությամբ համապատասխանում է նախորդին և ամենայն հավանականությամբ միևնույն արհեստանոցի վամ վարպետի արտադրանքն է։ 1964 թ. h—19 քառակուսում XIII—IX դդ. շերտերում հայտնաբերվեցին նրբախեցի մի կճուճի բեկորներ, որոնց արտաքին մակերեսը փայլեցրած է։ Խեցին շատ ամուր է, որը խոսում է լավ թրծման մասին։ Անոթն ունի բիչ ուռուցիկ իրան, կարճ ու լայն վիզ։ Պսակը ետ է ծալված և սեղմումով ալիքաձև տեսք է ստացել։ Իրանի և վզի միացման տեղում առկա է փոքր, ուռուցիկ, շրջանաձև գնացող զարդ։ Նույն տեղում գտնվեց նաև մի ուրիշ կճուճի հատակի բեկոր՝ իրանի մի մասով։ Այն ևս պատած է կարմիր ներկով և փայլեցված։ Սակայն այստեղ առկա է փայլեցումով կատարված զարդ, որն անոթին առանձին շքեղություն է հաղորդում։

Անկանթ կճուճներից մեկը իր արտաքին տեսքով շատ մոտ է կանգնած ունկավոր կանթերով մեծ կճուճների ձևերին։ Դրանք իրենց վրա կրում են տարբեր զարդեր՝ ակոսներ, ալիքներ, փայտով փորագրված զարդեր։ Անոթը կարմրախեցի է, կավը՝ խոշորահատիկ։ Հիշյալ խմբի կճուճների բաղմաթիվ օրինակներ (ամբողջական և բեկորներով) հայտնի են 1972—1973 թթ. պեղումներից (աղ. I, 4, 6)։ Դրանք իրենց ձևերով, հատկապես պսակների ձևավորումով (ակոսավոր), որոշ աղերսներ ունեն նախորդ շրջանի նույնատիպ անոթների հետ։

Քրեղաններ.— Դվինի կենտրոնական թաղամասում գտնված քրեղանները գերազանցապես խոր են, հաստապատ և ունեն հարթ հատակ (աղ. II, 6)։ Այս ձևը դալիս է դեռևս նախորդ շրջանից և բավական լայն տարածում է ստանում X—XIII դդ. ինչպես Դվինում, այնպես էլ հայկական այլ հնավայրերում։ Քրեղանները պատրաստված են դուրգի վրա, ունեն բավական լավ մշակում, պսակները լայն են և դեպի ետ ծալված։ Չափերն են. բարձր՝ 9—13,5 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 10,5—13,5 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 22,0—36,0 սմ։ Այս խմբի մեջ են մտնում նաև կանթավոր անոթները, որոնցից շատ բնորոշ է 2305/119 քրեղանը։ Արտաքուստ, վերին մասում անոթն ունի 3—4 շարք ակոսավոր, ներճկված զարդեր։ Կանթերը կտրվածքում կլոր են և անմիջապես միանում են փոքր և ուղիղ կտրված պսակին։ Հատակը նույնպես հարթ է (բարձր.՝ 22,0 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 12,0 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 10,0 սմ)։ Քրեղանների այս օրինակները գտնվել են շինության հատակի վրա և թվագրվում են VIII—IX դդ.։ Նման քրեղանների բեկորներ մեծ քանակությամբ հանդիպում են պեղվող ողջ հատվածում։

Նստուկով, բարակապատ քրեղանների բեկորներ գրեթե չեն հանդիպում։ Սակայն նույն տիպի, բայց ջնարակած անոթների առկայությունը խոսում է այն մասին, որ նրանք ևս պետք է լայն տարածում ունենային այդ դարաշրջանում։

1972—1973 թթ. հայտնաբերվել են դեղնավուն կավից, կոր պատերով, ներս թեքված ակոսավոր պսակներով քրեղաններ, որոնց պրսակների եզրերը ալիքաձև են։ Այս տիպի քրեղանները առաջին անգամ են հանդիպում IX դարի շերտերում և հավանաբար բնորոշ են եղել այդ ժամանակաշրջանին։

1970 թ. Դվինի կենտրոնական թաղամասի a—21 քառակուսում, 1,10 մ խորությունից, X դարի շինության մնացորդների միջից գտնվեց թասի մի բեկոր (շրթնամաս), որն ամբողջությամբ պատած էր զարդադոտիներով։ Դոտիների մեջ պատկերված է լայնատերև, երկար ցողուններով և պտուղներով ինչ-որ բույս (դուցե արմավենի), խառը տեղադրված. արմավենու պտղի կորիզներ հիշեցնող զարդերով։ Բուսական զարդերի միջև արված են մանր կետեր։ Պետք է ասել, որ նման յուրահատուկ զարդամոտիվով խեցեղեն հանդիպում է առաջին անգամ և դժվար է որևէ բան ասել նրա տեղական ծագման վերաբերյալ։ Կաղապարով պատրաստված թասի մի հետաքրքիր օրինակ կա Սամառայում[10], որը լոկ արտաքին նմանություն ունի Դվինի օրինակին։

Ծորակավոր անոթներ.— Ծորակով անոթներ, մասնավորապես սափորներ, Դվինի միջնաբերդում գտնվել են մեծ քանակությամբ։ Կենտրոնական թաղամասում նրանք հայտնի են միայն 1965 թ. պեղումներից, այն էլ քիչ քանակությամբ։ Անոթներից մեկը կճուճ է (2326/69), լայն բերանով և երկար վզով։ Կանթերն անոթի համեմատությամբ մեծ են և ստորին մասով միանում են կճուճի ուռուցիկ իրանին։ Իրանի կենտրոնում կա ծորակ, որն անփույթ միացվել է անոթին (ծայրը կոտրված է)։ Կճուճը պատրաստված է ձեռքով, դեղնավուն կավից (բար-

[10] F. Sarre, նշվ. աշխ., էջ 22։

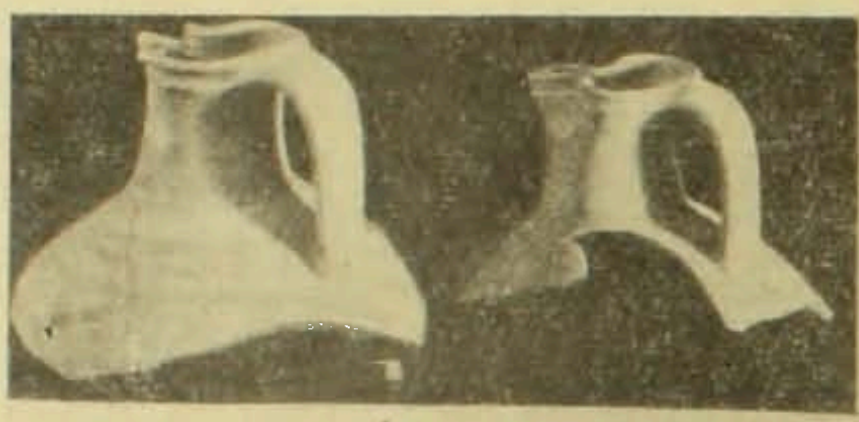

1

2

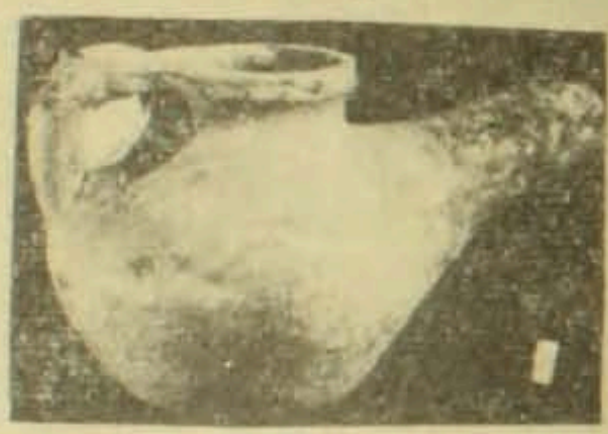

3

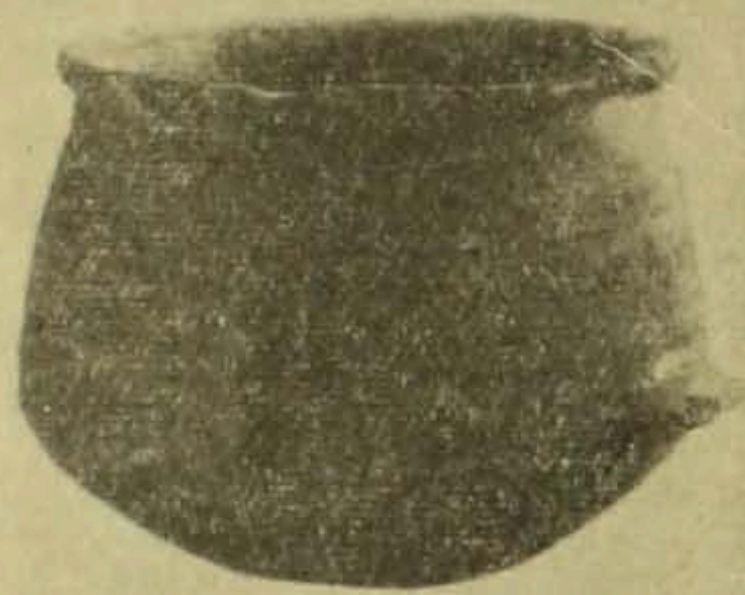

4

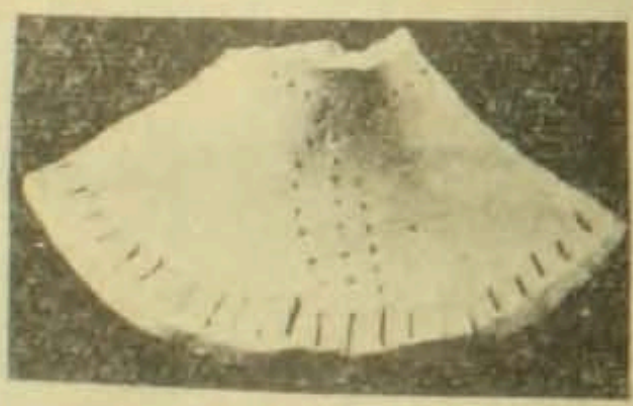

5

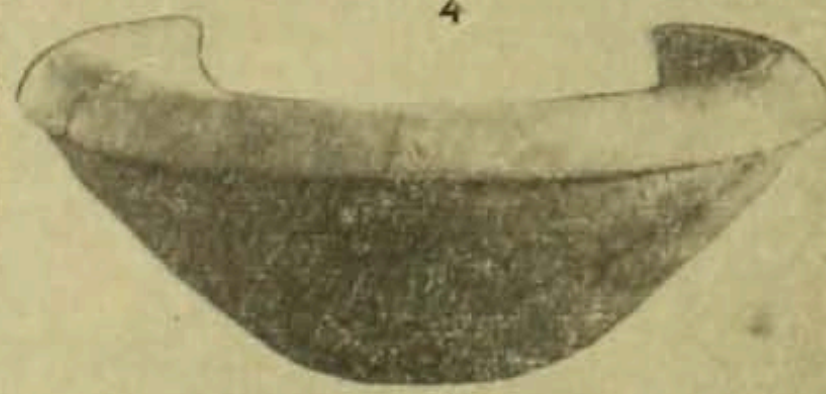

6

7

8

Աղյուսակ II

ձըր.՝ 13,0 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 9,0 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 7,5 սմ)։ Երկու այլ բեկորներ (պահվում են Դվինի հնագիտական բազայում) պսակներ են և պատկանում են կաթնամաններին։ Դրանք ունեն փոքրիկ ծորակներ, որոնք արված են անմիջապես պսակի տակ։ Անոթներից մեկը պսակի վրա ունի հորիզոնական տափակ կանթ։ Ուշագրավ է ծորակով սափորի բեկորը, գտնված նույն տեղից։ Ունի իրար կպած զույգ ծորակներ, որոնց երկու կողմերից արված են կճուճանման զարդեր։ Սափորը պատրաստված է մանրահատիկ դեղնավուն կավից։ Զույգ ծորակներով սափորներ Դվինում չեն հայտնաբերվել, և դա առայժմ միակ օրինակն է։

Խփեր և կափարիչներ.— Շինության տնտեսական բաժիններից դուրս են եկել մեծ քանակությամբ խփերի բեկորներ, որոնք իրենց ձևերով բազմազան են և տարբեր նպատակների համար են օգտագործվել։ Խփերի առկայությունը կենտրոնական թաղամասում և նրանց բազմազանությունը բխում է տնտեսական նշանակություն ունեցող կավանոթների առատությունից։ Իրենց ձևերով խփերը բաժանվում են հետևյալ խմբերի. կարասների խփեր, լայն բերանով մեծ կճուճների խփեր և նեղ բերանով անոթների խփեր և կափարիչներ։

Կարասների խփերը մեծ են (տրամագիծը 50,0—55,0 սմ) և խիստ մասիվ։ Պատրաստված են ձեռքով. խոշորահատիկ կավից և վատ են թրծված, որը երևում է խփի կտրվածքից։ Ունեն կլոր հորիզոնական բռնակ և զուրկ են նախշազարդումից, եթե չհաշվենք եզրերին մատով սեղմված ներճկված զարդերը։ Այս տիպի խփերը կենտրոնից քիչ շեղված կլոր անցք ունեն, որը հավանաբար արված է քաղցուի եռման ժամանակ գազերի դուրս մղման համար։ Պետք է ասել, որ կենտրոնական թաղամասում 1964—1970 թթ. հայտնաբերված եղենաձև լայն գոտեզարդ ունեցող կարասների բերանների տրամագծերը համընկնում են այս տիպի խփերի տրամագծին։ Նման խփեր մեծ քանակությամբ հայտնի են Դվինի միջնաբերդից, որտեղ դրանց մի մասը իր վրա կրում է տարբեր դրոշմներով արված հարուստ զարդանախշեր։

Երկրորդ տիպի խփերը համեմատաբար քիչ են։ Դրանք իրենցից ներկայացնում են կլոր ըսկավառակ, կենտրոնում բարձր ակոսավոր բռնակով (աղ. II, 8)։ Խփերից մեկն ունի հորիզոնական բռնակ, որի տակով անցնում են շրջկենտրոն ակոսներ։ Համեմատաբար գեղեցիկ հարդարված է խփի եզրը։ Խփերի մի մասն ունի փոքր չափեր և լավ մշակում (աղ. II, 5. 7)։ Բռնակներն ուղղահայաց դիրք ունեն, վերջանում են քիչ փոս ընկած ծայրով։ Այս խփերը գեղազանցապես պատրաստված են կարմրավուն կավից և լավ թրծված են (տրամագիծը՝ 16,0 սմ, բռնակի բարձր.՝ 2,4 սմ)։ 1967 թ. գտնվել է մի փոքրիկ կափարիչ, որի տրամագիծը 7,0 սմ է. այն ունի ուղղահայաց բարձրացող բռնակ, որի ծայրը կոտրված է (տրամագիծը՝ մոտ 3,6 սմ)։

Այստեղ մենք չենք ուզում կանգ առնել պատրաստման եղանակի ընդհանուր կողմերի վրա, որովհետև նրանք պարտադիր են գրեթե ողջ միջնադարի համար։ Սակայն խփերի առանձին մասերի ձևավորման գործում, իհարկե, մեծ դեր են խաղացել կոնկրետ ժամանակահատվածում գործող ձևերը, ճաշակը և այլն։ Այդ են վկայում բռնակների ձևերը։ Հորիզոնական բռնակները նորույթ չէին խեցեղենի արտադրության մեջ, սակայն այս տիպերը հանդես են գալիս VIII—IX դդ. և տարբեր ձևերով գոյատևում մինչև XIII դարը (Դվինում)։ Պետք է ասել, որ այս երևույթը ավելի ցայտուն երևան է գալիս կավանոթների արտադրության մեջ։

Ճրագներ.— Կենտրոնական թաղամասում ձիթաճրագներ քիչ են գտնվել, սակայն դրանց համար բնորոշ է միատիպությունը։ Ճրագներն ունեն կլոր, ուռուցիկ իրան, ոչ շատ լայն պսակ, խողովակաձև երկար քթիկ (անցքով), որ իրանին միացվել է առանձին (աղ. II, 3)։ Կանթերը կտրվածքում կլոր են և վերին մասով միանում են պսակին, հատակները հարթ են, տափակ։ Բոլոր ճրագները պատրաստված են ձեռքով (բարձր.՝ 4,5—8,0 սմ, բերանի բացվածքը՝ 4,0—5,0 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 4,0—5,0 սմ)։ Ելնելով ճրագների արտաքին տեսքից, կարելի է ենթադրել, որ նրանք կապվում են մետաղական ձևերի հետ[11]։ Բացառված չէ նաև, որ դրանք անտիկ շրջանի նավակաձև ճրագների հետագա զարգացած ձևերն են։ Ճրագների այս տիպը Հայաստանում երևան է գալիս VII—VIII դդ. (Դվին)։ Անդրկովկասում այն հայտնի է Մինգեչաուրից[12] և Թբիլիսիից[13]։ Պոչուկավոր ճրագների բացակայությունը IX դարի չերտում խոսում է այն մասին, որ դրանք (մասնավորապես Դվինում) երևան են գալիս սկսած X դարից և լայն տարածում են ստանում XII—XIII դդ.։

Ա. ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ

---

[11] O. M. Dalton, Catalogue of early christian antiquities and objects from the Christian East in the Departament of British Mediaval antiquities and etnography of the British Museum, London, 1901, էջ 103, աղ. X, XXVII. 525

[12] Р. М. Вандов, Мингечаур в III—VIII вв., Баку, 1961.

[13] ი. გზელიშვილი, ო. ტყემელიშვილი, նշվ. աշխ., աղ. 29, 193։